

Algúns exemplos de variación léxica espazo-temporal no galego moderno fornecidos pola xeografía lingüística

Some examples of spatial-temporal lexical variation in modern Galician
provided by Linguistic Geography

DOI: <https://doi.org/10.24206/lh.v5iEspecial2.27138>

David Rodríguez Lorenzo

É licenciado en Filoloxía Galega e en Filoloxía Románica pola Universidade de Santiago de Compostela, institución na que cursou tamén o seu mestrado en Lingüística. Vinculado ao Instituto da Lingua Galega desde 2005, traballou en diferentes proxectos relacionados coa variación e o cambio lingüísticos no galego moderno. Desde 2016 colabora tamén co proxecto FRONTESPO da Universidade de Alcalá de Henares.

E-mail: david.rodriguez@usc.es

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4556-809X>

RESUMO

O emprego de datos lingüísticos xeorreferenciados tomados no mesmo territorio en diferentes períodos temporais permite facer unha análise secuencial e mostrar a evolución de determinados fenómenos no espazo e no tempo. Neste traballo empregaremos materiais recollidos no territorio administrativo de Galicia para tres proxectos diferentes: o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI, 1934-1935), o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa, 1974-1977) e a chamada *Nova Enquisa* (NEnq, 2008), desenvolvida especificamente para obter información máis recente que se puidese comparar cos dous proxectos anteriores. Estudaremos tres modelos de evolución da distribución espacial de variables léxicas: i) mantemento da distribución dunha variante, ii) extensión dunha variante galega e iii) extensión dunha variante non galega. Falaremos, ademais, de variación cuantitativa en relación co número de variantes recollidas en cada proxecto para unha determinada variable.

Palabras chave: Variación diatópica. Variación diacrónica. Cambio lingüístico. Dialectoloxía. Xeografía lingüística.

ABSTRACT

The use of georeferenced linguistic data taken in the same territory at different time periods allows us to do a sequential analysis and to show the evolution of certain phenomena in space and time. In this work, we will use materials recorded in Galicia's administrative territory for three different projects: the *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI 1934-1935), the *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa 1974-1977) and the so called *Nova Enquisa* (NEnq, 2008), specifically developed to elicit more recent information which could be compared with the two previous projects. We will study three evolution models of the spatial distribution of lexical variables: i) maintenance of one variant distribution, ii) extent of a galician variant and iii) extent of a non-galician variant. Besides, we will talk about quantitative variation in relation with the number of variants collected in each project for a particular variable.

Keywords: Diatopic variation. Diachronic variation. Linguistic change. Dialectology. Linguistic geography.

Introdución. Lingua, espazo e tempo

A dialectoloxía e a xeografía lingüística tradicionais tratan de mostrar a relación entre lingua e espazo analizando a distribución territorial das variantes de fala. Estas dúas disciplinas nacen vinculadas ó estudo da historia das linguas, xa que poden proporcionar información sobre a evolución das mesmas. Non por acaso, nos seus inicios centran o seu obxecto de estudo nas variedades máis conservadoras, aquelas que permitan establecer unha ponte co pasado e enxergar estadios anteriores dunha lingua. A metodoloxía empregada nos primeiros traballos de xeografía lingüística procura comunidades de falantes afastadas de núcleos urbanos e individuos que cumpran as seguintes características: seren persoas de idade avanzada, pouco viaxadas, residentes en zonas rurais e de sexo masculino (CHAMBERS; TRUDGILL, 1998). Así pois, debido ás características da fonte, os datos permiten a súa observación desde un punto de vista diacrónico. Ademais, estes proxectos acostuman achegar información complementaria que serve como indicio para coñecer mudanzas que se están a producir (respostas múltiples para unha mesma variable, indicacións sobre a vitalidade das formas, notas do tipo “forma usada polos máis novos”, etc.).

Os atlas lingüísticos son a fonte fundamental de datos que a xeografía lingüística pon á disposición dos estudos sobre o cambio lingüístico (KEHREIN, 2012; MEURMAN-SOLIN, 2012). De maneira xeral, elabóranse a partir de información recollida nun conxunto de localidades específico e nun período temporal concreto. Esta información é representada sobre un mapa, polo que é común a afirmación de que estes proxectos ofrecen unha especie de fotografía aérea da situación lingüística dunha determinada rexión xeográfica. En cada mapa preséntase unha imaxe estática da variación espacial. Se colocamos varias destas fotografías en secuencia, ó igual que acontece cos fotogramas dun filme, poderemos observar movemento. E isto é precisamente o que pretendemos con este traballo. As semellanzas metodolóxicas da maioría destas investigacións facilitan o cotexo dos datos e garanten a fiabilidade dos resultados. A información recollida nestas obras permite realizar estudos de análise do cambio lingüístico en tempo real. Dado que os materiais son comparables, a análise espacial dos resultados permitirá extraer conclusións sobre as dinámicas de difusión das variantes lingüísticas (SOUSA; RODRÍGUEZ, 2017).

1. Materiais fornecidos pola xeografía lingüística

Existen tres proxectos xeolingüísticos que ofrecen materiais tomados na totalidade do territorio administrativo de Galicia con información precisa a partir da cal se pode abordar a análise da variación espacial e temporal dun amplo abano de fenómenos. Estes proxectos son o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa) e a chamada *Nova Enquisa* (NEnq), desenvolvida especificamente para obter datos recentes que se puidesen comparar cos dous traballos anteriores. Os tres son proxectos deseñados segundo os principios da xeolingüística tradicional (selección

de localidades e informantes, tipo de información lingüística recollida, método de enquisa, etc.) e desenvolvidos en distintos momentos da historia recente do galego. Nos tres os materiais foron recollidos por especialistas e transcritos segundo sistemas convencionais contrastados. A diferenza máis notable entre os proxectos ten que ver coa cantidade de localidades investigadas (53 ALPI e NEnq, 167 ALGa). Aínda así, a coincidencia ou proximidade entre 53 dos puntos investigados nos tres proxectos permite unha comparación dos materiais, a partir da cal é posible tirar algunhas conclusións de interese sobre os cambios ocorridos nalgunhas variables léxicas nun período de preto de setenta e cinco anos. A continuación repasaremos as características principais de cada un destes tres proxectos.

1.1 O *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* en Galicia (ALPI, 1934–1935)

No ano 1914 Ramón Menéndez Pidal proponlle ó seu alumno e discípulo Tomás Navarro Tomás a posta en marcha dun proxecto de xeografía lingüística seguindo o ronsel dos atlas lingüísticos que se viñan desenvolvendo en Europa. Os modelos seguidos eran o *Atlas Linguistique de la France* (ALF) e o *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (AIS). O propósito era deseñar un atlas lingüístico que recollese información dos rexistros de fala popular e dos modos de vida tradicionais. A obra abranguería todas as falas románicas peninsulares e levaría o título de *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (NAVARRO TOMÁS, 1975). En 1929 iníciase o proxecto no seo do Centro de Estudos Históricos e baixo a dirección de Tomás Navarro Tomás. A guerra de 1936 obriga a deter os traballos, que non serán retomados ata 1947, desta vez baixo a supervisión do recentemente fundado Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). En 1962 publícase un volume de fonética do ALPI, nunha altura na que xa se estaban a producir na península os primeiros atlas de segunda xeración, atlas rexionais inspirados no *Nouvel Atlas Linguistique de la France par Régions* (NALF), pero cunha metodoloxía aínda moi similar á empregada no ALPI. A publicación dese primeiro e único volume mereceu críticas, tanto pola anticuada metodoloxía utilizada como polo excesivo período de tempo transcorrido entre o inicio dos traballos e a aparición da obra impresa. Por diversas razóns, non de índole científica, o proxecto de edición dos materiais abandónase cando xa estaban iniciados os labores para a publicación do segundo volume.

O cuestionario do ALPI elaborouse tendo como modelo o AIS de Jaberg e Jud. Para a inclusión de preguntas conxugáronse distintos intereses: i) temas xerais de filoloxía románica; ii) cuestións especialmente concernentes ó conxunto das linguas peninsulares; iii) elementos particulares relativos a cada unha destas linguas; e iv) trazos peculiares das súas respectivas modalidades dialectais (NAVARRO TOMÁS, 1975). As preguntas estruturáronse en tres cadernos, o primeiro deles dedicado a cuestións estritamente lingüísticas (fonética e morfosintaxe) e os outros dous a preguntas de léxico e etnografía.

A rede de puntos consta de 529 localidades. Seguindo os preceptos da xeografía lingüística tradicional, para a selección preferíronse lugares menores, de antiga fundación, de vida tradicional e afastados das vías importantes de comunicación (NAVARRO TOMÁS, 1975). De xeito xeral, as localidades escollidas eran pequenas vilas que se consideraban representativas da fala da súa área de influencia. A totalidade da zona estudada comprende os territorios románicos peninsulares, as illas Baleares e o Roselló de fala catalá. O territorio foi dividido para a súa investigación en sete sectores: Galicia; Portugal; Asturias, León e Estremadura; as dúas Castelas con Albacete; Andalucía e Murcia; Navarra e Aragón; Andorra, Roselló, Cataluña, Valencia e as illas Baleares. Galicia constituíu un sector propio que comprendía 53 localidades. O informante ideal procurado no ALPI respondía ó modelo NORM (CHAMBERS; TRUDGILL, 1998), característico dos atlas tradicionais. Buscáronse persoas que de maneira natural e espontánea mostrasen na súa fala os trazos propios dunha variedade rural e conservadora.

Os inquéritos do ALPI foron realizados por un equipo de especialistas, todos eles coñecedores dos dominios explorados e con competencia activa nas linguas deses territorios. Recibiron formación específica para dominar a transcripción fonética de textos orais e fixeron prácticas de campo co fin de conseguir unha harmonización nos procedementos de enquisa e transcripción dos datos. En Galicia a maior parte do traballo de campo foi feita por un só investigador, Aníbal Otero, o que garante unha uniformidade metodolóxica extra. Como norma xeral, nas enquisas era recomendada a utilización da lingua común de cada un dos dominios estudados e, sempre que fose posible, a propia variedade dos suxeitos. Segundo se afirma na introdución do primeiro volume do ALPI, a información obtívose mediante preguntas indirectas (NAVARRO, 1962). A diferenza do que ocorre con algunha outra área, os materiais galegos foron recadados nun período relativamente breve de tempo, entre 1934 e 1935 (SOUSA FERNÁNDEZ, 2008).

1.2 O *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa, 1974–1977)

Na década de 1970 non existía aínda un proxecto que estudase en profundidade a variación diatópica do galego. A maior parte dos traballos eran de carácter parcial e o material publicado do ALPI resultaba insuficiente para un coñecemento completo das variedades dialectais galegas. Nesas datas, o Instituto da Lingua Galega (ILG), pon en marcha o proxecto dun atlas lingüístico do dominio galego, baixo a dirección de Constantino García e Antón Santamarina. O traballo de investigación iníciase seguindo tres principios orientadores: i) a área estudada estará conformada pola totalidade do territorio administrativo galego e as zonas tradicionalmente consideradas galegófonas de Asturias, Zamora e León; ii) a metodoloxía que se empregará será a propia dos atlas de segunda xeración, coa intención de profundar no coñecemento da variación interna do galego, delimitar as súas fronteiras e detallar as súas

características no marco peninsular, románico e europeo; e iii) o cuestionario empregado comprenderá as preguntas do *Atlas Lingüístico de España y Portugal* (ALEP), proxecto ligado ó *Atlas Linguarum Europae* (ALE), co fin de aforrar esforzos e vincular o ALGa con proxectos de xeografía lingüística de carácter máis amplo. Para a elaboración do cuestionario tamén se consideraron os traballos previos desenvolvidos en Galicia, entre eles, e de maneira moi especial, o ALPI. O cuestionario final empregado na investigación de campo consta de 2.711 ítems adecuados á realidade lingüística e cultural galega (GONZÁLEZ, 1983).

A rede do ALGa está composta por 167 puntos e abrangue a totalidade do territorio en que se falan variedades tradicionalmente consideradas galegas. Na selección dos puntos procuráronse entidades de poboación menores, fundamentalmente aldeas e lugares, e tívose en conta a rede empregada nos inquéritos do ALPI. En todas as súas características, o ALGa foi proxectado como un atlas tradicional. O traballo de campo foi realizado por tres especialistas. Do mesmo xeito que aconteceu para o ALPI, os investigadores recibiron preparación específica previa e fixeron prácticas conxuntas para poñer a proba o cuestionario e conseguir unha harmonización metodolóxica, tanto na maneira de formular as preguntas coma na de transcribir as respostas (FERNÁNDEZ REI, 1990). A lingua utilizada polos investigadores foi sempre o galego e a información obtívose empregando métodos indirectos.

1.3 A Nova Enquisa (NEnq, 2008)

En 2005, dentro da sección de dialectoloxía e xeografía lingüística do ILG, comezouse a traballar no procesamento dos materiais galegos do ALPI. Para a súa preservación e tratamento creouse unha base de datos relacional que permitía o acceso ás imaxes dixitalizadas dos cadernos e facilitaba a edición e a consulta de toda a información. Durante o proceso de transcripción foron atopándose unha serie de respostas a partir das cales era posible realizar unha comparación directa cos materiais do ALGa. A análise máis demorada dunha selección de variables revelou algúns cambios notables na distribución de determinados fenómenos relevantes na dialectoloxía galega. Por exemplo, puideron comprobarse modificacións na extensión da gheada e mantemento das áreas ocupadas por algunhas variantes morfolóxicas (RODRÍGUEZ LORENZO, 2012; SOUSA FERNÁNDEZ, 2010, 2012).

Como vimos, o traballo de campo para o ALPI en Galicia foi realizado nos anos anteriores á Guerra Civil. A recollida de información para a elaboración do ALGa desenvolveuse uns corenta anos máis tarde, despois dun período de grandes mudanzas para a sociedade galega (desenvolvemento económico e social das cidades, importantes movementos demográficos, xeneralización do ensino obrigatorio en español, etc.). As décadas posteriores supuxeron tamén transformacións relevantes en moitos ámbitos (social, económico, político, educativo, etc.). Con estes precedentes, considerouse oportuno poñer en marcha un novo proxecto de recollida de información xeolingüística que puidese ofrecer información

comparable coa extraída dos traballos precedentes. A pesar da evolución que se producira na dirección dos estudos xeolingüísticos, para garantir a solidez do contraste entre os datos era indispensable seguir a mesma metodoloxía empregada nos dous proxectos anteriores. A variedade lingüística que era preciso caracterizar era a propia de falantes do medio rural, de idade adulta, naturais e residentes no lugar de enquisa e ligados a actividades laborais do sector primario ou a oficios tradicionais. Non obstante, existen criterios que, aínda que orientaron a escolla, resultaron difíciles de cumprir. As transformacións que se produciron na sociedade galega nas últimas décadas dificultaron a procura de informantes que cumprisen todos os requisitos sinalados. Hoxe é tarefa imposible encontrar persoas que non teñan contacto cos estándares do galego e do castelán difundidos a través da escola, a administración e os medios de comunicación. Por outra parte, os desprazamentos dentro e fóra do territorio galego son na actualidade moito máis comúns.

Para a elaboración do cuestionario fíxose unha selección de 368 variables entre o conxunto de preguntas coincidentes nos cadernos do ALPI e do ALGa (847 cuestións). Na escolla procuráronse primar os fenómenos fonéticos e morfosintácticos empregados pola dialectoloxía tradicional para delimitar as variedades dialectais do galego. Ademais, incluíronse preguntas de léxico para avaliar as consecuencias da maior mobilidade demográfica e do contacto co castelán. Procurábase estudar o cambio, de xeito que un dos criterios que guiaron a selección de variables foi a previsión de que mostrasen resultados de mudanza no eixo temporal.

A rede de puntos deste novo proxecto está conformada polas mesmas 53 localidades galegas que foron investigadas entre 1934 e 1935. Para a súa identificación mantívose a numeración empregada no ALPI. Esta rede permite realizar un contraste fiable cos materiais do ALGa, xa que ou ben coinciden exactamente os mesmos lugares ou ben son localidades moi próximas (cómpre lembrar que o ALGa trazou a súa rede de puntos tendo en conta a do ALPI). Prescindiuse das áreas tradicionalmente consideradas galegófonas de Asturias, Zamora e León, xa que as comunidades destas zonas non se viron afectadas do mesmo xeito ca Galicia polo réxime autonómico, a cooficialidade do idioma e as conseguíntes mudanzas experimentadas polo pobo galego desde os inicios dos anos oitenta.

Os inquéritos da NEnq foron realizados por un único especialista, coñecedor dos materiais do ALPI e do ALGa e con formación específica na realización de enquisas dialectais. Ó igual que nos proxectos anteriores, as entrevistas fixéronse en galego e utilizando métodos indirectos para conseguir as respostas.

2. Resultados. Variación e cambio

A uniformidade metodolóxica destes tres proxectos de xeografía lingüística fai dos seus materiais unha fonte especialmente interesante para a realización de estudos sobre o cambio lingüístico en galego

en tempo real. Lembremos que se estudaron as mesmas variables no mesmo territorio empregando unha mesma rede de puntos e un mesmo tipo de informante. A pesar da cautela con que é preciso achegarse sempre ós datos e da diferente densidade das redes empregadas (máis mesta a do ALGa cá do ALPI), a información de que dispomos posibilita a detección de diferentes tipos de comportamento na distribución de variantes ó longo do período estudado. A seguir presentaremos exemplos de tres modelos de evolución diatópica de variables léxicas (mantemento da distribución dunha variante, extensión dunha variante galega e extensión dunha variante non galega) e mais unha achega sobre variación de tipo cuantitativo.

2.1 Mantemento da distribución dunha variante

Logo de analizar polo miúdo a base de datos en que se encontran as respostas por punto para as 368 preguntas do cuestionario empregado, non achamos nin unha soa variable léxica con máis dunha variante que presentase mantemento da súa distribución diatópica no tempo. Unicamente encontramos exemplos de mantemento en variables cunha soa variante léxica, como *abril*, se ben incluso este tipo de variables mostran alteración na distribución das súas variantes fonéticas (no caso, redución e mesmo desaparición das áreas en que se recollen formas con lateral velar [L] ou velarizada [lʲ]). Si encontramos algún caso de mantemento na distribución de variantes ó observar algún fenómeno morfolóxico como a formación do plural das palabras rematadas en *-ón* (RODRÍGUEZ, 2012) ou algunha cuestión de fonética histórica como a distribución de *camión/camín* (SOUSA; RODRÍGUEZ, 2017). Con todo, cómpre lembrar que no deseño do cuestionario empregado na NEnq foron seleccionados especificamente aqueles elementos que se consideraron susceptibles de mostrar variación no eixe temporal ou que experimentasen cambios xa constatados na comparación inicial entre os materiais do ALPI e do ALGa, polo que esta dificultade para atopar casos de mantemento non debería sorprendernos. Así as cousas, para este traballo optamos por escoller exemplos nos que polo menos unha das variantes presentase a mesma distribución diatópica ó longo do período estudado. Deste xeito conseguimos observar casos de variantes léxicas que ocupan o mesmo espazo xeográfico segundo os datos das tres fontes consultadas. Trátase de respostas que aparecen nos mesmos puntos (e só neles) no ALPI, no ALGa e na NEnq.

2.1.1 Golpe

Para este caso tivemos en conta a raíz léxica *golph-*. Nos datos do ALPI referentes ás denominacións dun individuo da especie animal *Vulpes vulpes* observamos que todas as formas rexistradas son femininas, agás *golpe* recollido xunto a *raposa* no punto 115 (véxase o mapa 1 do anexo cartográfico coa distribución

da rede de puntos). É certo que o étimo latino VULPĒS é un substantivo feminino, pero o seu resultado en galego acostuma ser masculino (*o golpe*). Xunto a *golpa*, no ALPI encontramos as formas *raposa* e *zorro*, en ningún caso *raposo* ou *zorro*, que si aparecen nos inquéritos posteriores con profusión. É posible que na altura estivesen xeneralizadas as formas femininas para a designación deste animal. De feito, nos resultados do ALGa obsérvase un total de 27 puntos (con continuidade xeográfica) nos que se recollen formas femininas, mentres que nos da NEnq o número redúcese a 15 (minguando a área, pero mantendo certa continuidade xeográfica). Esta redución da área de distribución das formas femininas semella indicar unha tendencia á difusión de formas de xénero masculino. Porén, a non ocorrencia de *golpa* no ALGa e na NEnq e a cantidade de casos de *raposo* e *zorro* rexistrados nestes dous proxectos fixéronnos sospeitar da posible interferencia nos resultados dalgunha cuestión de tipo metodolóxico. A pregunta correspondente no ALPI está na sección de fonética, trátase da número 285 “una zorra”. Cremos que a maneira de solicitar a información puido influír no feito de que en todos os puntos (mesmo no 115, xunto coa única forma masculina) se recollesen formas femininas. Sexa como for, decidimos prescindir deste trazo e reducir a variable a $\pm[golp-]$, xa que o que interesaba era estudar a evolución diatópica do lexema.

Pódense ver os resultados no mapa 2. Nos tres proxectos as variantes *golpe* e *golpa* rexístranse nos mesmos cinco puntos (100, 101, 114, 115 e 116), que forman unha área compacta no norte do territorio. Esta zona correspóndese parcialmente coa área mindoniense, que se caracteriza, entre outras cousas, precisamente polo uso desta variante léxica (Fernández Rei 1990). A presenza do lexema *golp-* é persistente neste espazo, pero cabe sinalar que en moitos casos non é resposta única, como podemos ver na seguinte táboa:

Táboa 1 - Respostas completas na área de *golpe*. Fontes: ALPI, ALGa, NEnq.

punto	ALPI	ALGa	NEnq
100	golpa	golpe	golpe zorro
101	golpa	golpe	golpe raposo
114	golpa	golpe raposo	golpe raposo
115	golpe raposa	golpe raposo	raposo golpe zorro
116	golpa raposa	golpe	golpe raposo

Semella que as formas *raposo* e *zorro* van ocupando a zona de *golpe*. No punto 115 incluso se sinala que *raposo* é a forma máis común. *Golpe* mantén a súa distribución, pero a chegada das novas formas supón un cambio evidente e un indicio de que, talvez, no futuro a variante que podemos chamar tradicional acabe sendo desprazada. Respecto do resto do territorio, cabe sinalar que *zorro* prolifera especialmente sen acabar de mostrar un patrón claro de difusión xeográfica, cousa que adoita acontecer con este tipo de variantes non galegas, como veremos na sección 2.3.

2.1.2 *Fiúño*

Nos materiais empregados para esta investigación encontramos ata nove variantes léxicas para denominar a especie vexetal *Foeniculum vulgare*: *fiollo*, *fionllo*, *fioñio*, *fiúncho*, *fiúño*, *fruncho*, *funcho*, *anís* e *anís das castañas*. Agás estas dúas últimas, probablemente xurdidas pola semellanza coa planta *Pimpinella anisum*, todas son diferentes derivacións do latín serodio FENŪCŪLUM. A representación cartográfica dos resultados obtidos nas tres fontes de datos empregadas mostra numerosos cambios no tempo, tantos, que os mapas non resultan doados de interpretar. Non obstante, se agrupamos por un lado as variantes *fiúncho*, *fiúño*, *fruncho* e *funcho* e, por outro, *fiollo*, *fionllo* e *fioñio*, podemos observar dous grandes bloques. Mesmo así, a distribución destes dous bloques muda dun período a outro. Dunha banda, as formas *fiúncho* e *fiollo*, van gañando espazo en cadanseu bloque. Doutra, semella que a zona liderada por *fiúncho* como forma maioritaria experimenta unha pequena expansión. Pola súa parte, *anís* e *anís das castañas* presentan un comportamento un tanto errático, aparecendo e desaparecendo nalgúns puntos, en moitas ocasións como segunda resposta.

Entre todas estas mudanzas, só unha variante permanece durante todo o período nun mesmo lugar. Trátase de *fiúño*, que é rexistrada no ALPI, no ALGa e na NEnq no punto 138, como se pode ver no mapa 3. Curiosamente, este punto 138 encóntrase na fronteira entre os dous grandes bloques, limitando ó oeste co 137, no que se recolle *fiúncho* en todo o período, ó norte co 135, onde se rexistran, sucesivamente, *fiúncho* (ALPI), *anís* (ALGa) e *anís* (NEnq) e ó leste co 143, que ofrece os resultados *fionllo* (ALPI), *fionllo* (ALGa) e *fiollo* (NEnq). A pesar desta dinámica de cambio na contorna, *fiúño* parece non ver afectada a súa distribución, polo que, a pesar de ser unha forma xeograficamente minoritaria, semella gozar dunha forte vitalidade.

2.1.3 Carabuña

Eliximos *carabuña* (segundo o dicionario online da Real Academia Galega¹, ‘semente dalgunhas froitas, como pexegos, cereixas, olivas, etc.’) para denominar esta variable por comodidade, por ser a forma maioritaria, aínda que non é unha das variantes cuxa distribución se mantén no tempo. A relación de variantes léxicas para este concepto presentes nos materiais empregados é a seguinte: *caguña*, *caraboa*, *carabuleca*, *carabuña*, *carambulla*, *carambuña*, *caramuña*, *carolo*, *caruña*, *caúña*, *coia*, *coio*, *crabuña*, *croa*, *croia*, *cuña*, *garaboia*, *gouña*, *gran*, *grouña*, *grouño*, *ghueso* [‘hweʃo], *óso*, *pedra* e *pepita*. En non poucas ocasións rexístranse dúas e ata tres respostas por punto, sen que exista información complementaria que indique se algunha delas ten un uso máis ou menos frecuente, máis ou menos actual ou restrinxido a un certo tipo de froita. Isto, unido ó número considerable de variantes (un total de 25) fai que os mapas resultantes, como acontecía no caso anterior, sexan excesivamente complexos. En liñas xerais, *carabuña* é a forma claramente maioritaria, pero o espazo que ocupa vai sufrindo diversas modificacións. Outras formas como *caguña*, *carambuña* ou *caramuña* aparecen formando zonas compactas, pero estas áreas tamén experimentan cambios ó longo do tempo. Porén, encontramos cinco variantes cuxa distribución diatópica permanece inalterada: *caruña* (136 e 140), *caúña* (100), *garaboia* (147), *gouña* (122) e *grouña* (124).

Na lenda do mapa 4 prescindimos da habitual orde alfabética e colocamos as variantes de norte a sur, ó tempo que empregamos unha escala que vai no negro cara ó gris máis claro, co gallo de facilitar a localización de cada elemento. Chama a atención o feito de que estas cinco variantes que presentan mantemento na súa distribución se encontren, en rexións marxinais do territorio. Salvo *caruña*, todas aparecen nun único punto, se ben *gouña* e *grouña*, pola súa semellanza e proximidade, poderían agruparse na área ancaresa (FERNÁNDEZ REI, 1990). Se lembramos os exemplos de *golpe* e de *fiúnño*, decatáronos de que tamén ocupan espazos nas marxes do territorio. Este illamento xeográfico revélase, pois, como un factor que pode ser determinante á hora de atopar casos de non cambio.

2.2 Extensión dunha variante galega

Nos anteriores exemplos de mantemento xa comentamos algún caso de extensión dunha variante. *Raposo* e *zorro* aparecían na área de *golpe*, *fiúncho* e *fiollo* consolidaban o seu carácter maioritario nos seus respectivos bloques e *carabuña* gañaba e perdía terreo en diversas zonas. Mentres algunhas formas se

¹ Dispoñible en: <https://academia.gal/diccionario>. Acceso: 12/02/2018.

expanden, outras se contraen. Para falarmos de extensión, neste traballo decidimos discernir entre variantes galegas e non galegas (ás que tamén nos referiremos como patrimoniais e non patrimoniais), pois unhas e outras mostran comportamentos diferentes. Na análise dos materiais observamos que certas variantes galegas (normalmente maioritarias) tenden a propagarse cara a áreas xeográficas colindantes, mentres que, como veremos máis adiante, no caso das variantes non galegas isto non é necesariamente así.

2.2.1 *Capón*

De maneira xeral, en galego enténdese que un *capón* é ‘un galo castrado e cebado’ (como recolle o dicionario online da Real Academia Galega). No entanto, existen falas en que *capón* é simplemente ‘galo’, é dicir, a denominación común para o macho da especie animal *Gallus gallus domesticus*. Para esta análise, xa que logo, prescindimos dos casos en que o rexistro de *capón* leva asociada algunha nota do tipo “o que se ceba” ou “de engorde”.

Xunto a *capón* só encontramos a variante léxica *galo* nos materiais estudados. O feito de existiren unicamente dúas variantes facilita a elaboración e a lectura dos mapas, pero esta non é a principal razón pola que escollemos este exemplo. Fixémolo porque se trata dunha variante minoritaria que se expande sobre o terreo dunha variante claramente maioritaria, o cal supón unha interesante excepción á dinámica xeral observada no curso da investigación. Como se pode ver nos mapas 5, 6 e 7, a variante *capón* é rexistrada nunha área compacta relativamente pequena que experimenta un moderado proceso de extensión cara a zonas veciñas, isto é, con continuidade xeográfica. Nos datos do ALPI rexístrase en cinco puntos, nos do ALGa en oito e nos da NEnq en nove. Observamos tamén que o número de casos en que se recolle *capón* como forma única mantense en tres no paso do primeiro ó segundo período e aumenta ata seis no paso do segundo ó terceiro. Paralelamente, pódese ver que os lugares en que se rexistra como forma única nun dos proxectos non necesariamente manteñen esta condición no seguinte. Por outra parte, chama a atención que no punto 133 sempre hai dobre resposta e que a variante *capón*, aínda que nas tres fontes é sinalada como principal, non acaba por impoñerse. Vendo a evolución dos casos de forma única e dobre resposta, pódese pensar que *galo* é unha palabra de uso tan común no territorio galego que resulta mesmo difícil que non sexa coñecida e sinalada polos informantes. A convivencia de variantes nun mesmo espazo e a tendencia á extensión dunha delas transmite certa sensación de tensión e movemento que nos fai presupoñer que haberá máis cambios no futuro.

2.2.2 Piollo

A forma común en galego para designar un individuo da orde animal dos *Phthiraptera* é *piollo*. Canda ela encontramos a variante *pollo*, que tradicionalmente se estende polo norte do territorio e cara á zona ancaresa, como se pode ver no mapa 8. Nos datos do ALPI achamos tamén rexistro da forma *figura* no punto 125 (xunto a *piollo*, que é a resposta principal), cunha nota que di “piollo pequeniño”. Pola especificidade do seu significado e por tratarse dunha variante cunha única ocorrencia, prescindimos de *figura* na representación cartográfica e na análise distribucional.

Xa no mapa 9, que mostra os datos do ALGa, vemos que *pollo* se estende cara ó sur, instalándose no punto 124, anteriormente ocupado por *piollo*. Por outra parte, o punto 118 presenta dobre resposta, unha dobre resposta que, como noutras ocasións (non sempre) é síntoma dun cambio futuro. Nos datos de 1934–1935 só aparecía *pollo*, pero nos de 1974–1977 tamén se rexistra *piollo*, variante que acabará por triunfar, constituíndose como resposta única nos datos de 2008, como podemos ver no mapa 10. Neste último mapa da serie, correspondente á NEnq, vemos tamén que a variante *piollo* recupera o punto 124, consolídase no 118, como vai dito, e gaña tres puntos máis, cada un dos cales merece unha atención particularizada.

A extensión cara ó 102 dáse dun xeito que poderíamos chamar natural, con continuidade xeográfica; semella que as variedades veciñas que empregan *piollo* influíron na fala local. Mención á parte merece o punto 120, pois aínda que o trazado poligonal xerado automaticamente con criterios de equidistancia faga que linde co punto 123, albergamos dúbidas de que neste caso poida existir continuidade xeográfica. A rede empregada, como xa comentamos, non é especialmente densa, e menos nesta zona. Hai unha distancia considerable entre 120 e 123. E non se trata só de distancia xeográfica, senón tamén lingüística, pois pertencen a bloques diferentes (oriental e central, respectivamente) (FERNÁNDEZ REI, 1990). Coa información que manexamos é imposible saber se existe realmente un camiño que conecta os dous puntos a través da variante *piollo* ou se o 120 é máis ben unha illa cunhas circunstancias semellantes ás que se dan no 114.

No punto 114, ben ó norte do territorio, observamos que *piollo* se impón como forma única sen que haxa continuidade xeográfica coa grande área que ocupa esta variante maioritaria. As informantes entrevistadas cumprían os requisitos marcados pola metodoloxía da xeografía lingüística tradicional: nadas, criadas e casadas na localidade, onde residiron toda a vida, ligadas ó ámbito rural, pouco viaxadas, etc. Daquela, como explicar a aparición de *piollo* nun lugar claramente afastado da área que ocupa esta variante e rodeado por falas que empregan *pollo*? Nestes casos en que hai descontinuidade xeográfica é evidente que os cambios non se producen por contacto coas variedades veciñas. Non se trata, pois, dunha difusión puramente diatópica, senón que deben actuar outros factores. Cremos que a

forma estándar galega *piollo* (ou talvez a influencia da forma estándar castelá *piojo*) puido provocar este cambio. En calquera caso, trátase de variedades de prestixio (aínda que desigual) que se superpoñen ás variedades de todo o territorio e para as que a cuestión tópica resulta irrelevante, pois se difunden a través da escola, a administración e os medios de comunicación. Cómpre puntualizar que, tendo en conta que a idade das informantes no momento da entrevista superaba os 65 anos, a probabilidade de que a difusión do estándar galego *piollo* se dese a través da escola é baixa e pasa pola mediación dos fillos ou, máis ben, dos netos. Con todo, non se pode descartar a posibilidade de que a variante *piollo* viaxase ata o punto 114 levada por falantes doutras localidades. O que está claro é que tivo que haber contacto con outras variedades para que se dese esta mudanza e que o contacto non semella producido por proximidade xeográfica. Este comportamento parécese moito ó das variantes non galegas, como veremos no seguinte apartado.

2.3 Extensión dunha variante non galega

Son moitos os exemplos de extensión dunha variante non galega que se poden encontrar secuenciando os datos de ALPI, ALGa e NEnq. Cómpre lembrar que, como explicamos no apartado 2.3, o cuestionario empregado deseñouse precisamente na procura de cambio e que, tendo en conta o observado en primeira instancia na comparación dos materiais dos dous primeiros proxectos, sabiamos que a propagación de formas de orixe castelá era unha das cuestións que daría maior rendemento. De maneira xeral, observamos que diferentes variantes non patrimoniais van gañando presenza no territorio. O seu grao de instalación varía en cada caso e vai desde aquelas que non teñen nin unha soa ocorrencia nos datos de 1934–1935 (e só aparecen a partir de 1974–1977) ata as que xa gozan dunha considerable difusión nese primeiro período. Existen moitos chanzos no medio (case un para cada variable particular), pero neste traballo ocuparémonos dos dous extremos.

2.3.1 Mariquita

Nos materiais que manexamos puidemos encontrar un total de 35 variantes léxicas para denominar un individuo da familia animal das *Coccinellidae*: *bichiño de Dios*, *boiña*, *boiña de Dios*, *boiño de Dios*, *bolboretina de Dios*, *buxana*, *buxaina*, *carrabouxiño de Dios*, *cascarrubia*, *cereixiña*, *coco de Dios*, *costureira*, *costureiriña*, *cuquiña de Dios*, *diviñón*, *doña*, *galiniña de dios*, *mariposiña de Dios*, *mariquiña*, *mariquita*, *pampurriña*, *papasol*, *papasoliño*, *papuxa*, *paxareliña*, *polboretina*, *rei*, *rei casadeiro*, *reirrei*, *reina*, *reineta*, *rubia*, *santiña*, *xoana*, *xoaniña*. Case todas son voces galegas patrimoniais, pero nesta listaxe encontramos varias

pegadas da interferencia do castelán. Por unha parte, vemos *reina* (en galego *raíña*), o seu derivado *reineta* e mais *mariposiña* (forma de orixe castelá, a pesar do sufixo galego), cada unha delas cunha única ocorrencia. Por outra, hai once rexistros en que a construción *de Dios* (en galego *Deus*) complementa un nome de orixe patrimonial (coa excepción de *mariposiña de Dios*). Todas elas son variantes moi minoritarias.

Pola súa profusión, interésannos máis as variantes non galegas *mariquita* e *mariquiña*. Dado que esta última semella unha simple adaptación (unha galeguización do castelanismo) e que só aparece en dúas ocasións, a efectos prácticos reduciremos todo a *mariquita*. Nos datos do ALPI non encontramos nin un só rexistro da variante, como se pode ver no mapa 11, completamente en branco. No seguinte, o mapa 12, correspondente ós datos do ALGa, vemos que aparece en catro ocasións, en dúas delas xunto con outra forma. Por último, o mapa 13, en que se representan os datos da NEnq, mostra un total de 25 ocorrencias, o que supón un enorme incremento da presenza desta variante. No período que vai de 1934-1935 a 2008 pasa de non recollerse en ningún punto a ter presenza en case a metade deles (e na maior parte das ocasións como forma única).

Esta notable difusión de *mariquita* non semella seguir un patrón xeográfico claro. De feito, chama a atención que en dous dos puntos nos que esta forma se rexistrara para o ALGa, o 123 e o 142, non se recollen casos de *mariquita* nos materiais da NEnq. Polo visto noutros casos semellantes, como o de *mariposa*, por citar un exemplo pertencente ó mesmo campo, este tipo de extensión é característico dos castelanismos léxicos. Variantes como *nudo* (SOUSA; RODRÍGUEZ, 2017) mostran tamén unha evolución na súa distribución que non parece guiada estritamente por factores diatópicos. Ademais, comparando uns e outros resultados percibimos que non hai zonas especialmente propensas á difusión destas variantes non galegas. Por exemplo, hai unha especial concentración de casos de *mariposa* na área fisterrá, mentres que *mariquita* non se rexistra nela nin unha soa vez en todo o período.

2.3.2 Rodilla

Dentro da difusión de variantes non galegas, o caso de *rodilla* é diferente ó de *mariquita*. Ó contrario que esta última, a variante de orixe castelá *rodilla* é claramente maioritaria ó longo de todo o período estudado. Canda ela rexístranse seis variantes léxicas de orixe patrimonial, todas derivadas do latín *serodio* GENŪCŪLUM: *sioño*, *sollo*, *sonllo*, *xiollo*, *xonllo* e *xollo*.

No mapa 14 obsérvase que *rodilla* está presente en case todo o territorio. Só hai cinco puntos en que a única forma rexistrada é patrimonial. Ademais, nos sete casos en unha forma de orixe galega aparece xunto a *rodilla*, faino sempre como segunda resposta e mesmo en catro deles achamos notas do tipo “menos corrente” ou “antes”. Isto dá moi clara conta da pouca vitalidade que estas denominacións

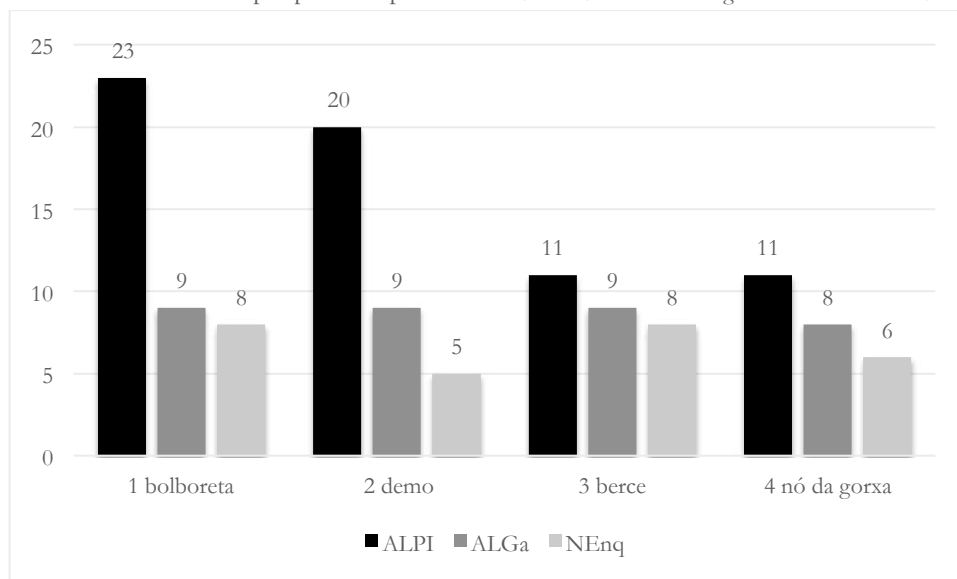
tiñan xa no tempo do ALPI. No seguinte período, mostrado no mapa 15, *rodilla* semella experimentar unha pequena expansión e pasa de 48 a 49 puntos de rexistro. Non obstante, a tendencia expansiva desta variante vese apoiada pola diminución de puntos en que aparece algunha das variantes patrimoniais, que pasan de ser doce a ser nove. Chaman a atención dous puntos, o 119 e o 137, nos que se rexistra *rodilla* no ALPI, pero non posteriormente no ALGa. Por que unha forma puxante desaparece dun espazo xa conquistado? Non é a primeira ocasión en que advertimos o comportamento un tanto errático deste tipo de variantes, o que reforza a nosa idea de que na súa difusión interveñen factores que van máis alá da proximidade xeográfica. Por último, o mapa 16 mostra que en 2008 a implantación de *rodilla* acaba por completarse en todo o territorio. Isto non quere dicir que non poidan ficar falas en que aínda se usen variantes de orixe patrimonial (xa comentamos que a rede empregada, a do ALPI en Galicia, non é especialmente densa), pero semella claro que o cambio está practicamente concluído. Trátase do caso máis claro de triunfo dunha das variantes que encontramos nos materiais estudados.

2.4 Redución de variantes

Paralelamente á análise da evolución diatópica de todas estas variables, vimos observando que existe unha tendencia á redución do número de variantes. Isto é, de maneira xeral, encontramos maior variación na información rexistrada no ALPI que nos 53 puntos do ALGa empregados nesta investigación² e maior variación no ALGa que na NEnq. Como xa comentamos, hai variantes galegas que toman forza e, sobre todo, variantes non galegas que van ocupando espazo e desbancando variantes minoritarias. O último dos exemplos de extensión dunha variante non galega é ilustrativo; pásase dunha situación en que existen sete variantes léxicas (as seis de orixe patrimonial e a de orixe castelá) a unha situación, setenta e poucos anos despois, en que *rodilla* acaba por impoñerse como forma única en todo o territorio. O caso de *mariquita*, unha das cuestións que renden un maior número de variantes, apunta na mesma dirección; comeza con 20 variantes léxicas e acaba con 15. Pero para mostrar isto con maior claridade, escollemos catro exemplos pertencentes a diferentes campos léxicos e elaboramos o gráfico que presentamos a seguir.

² Se estudamos os datos dos 167 puntos que constitúen a rede completa do ALGa, por motivos obvios, isto non é sempre así.

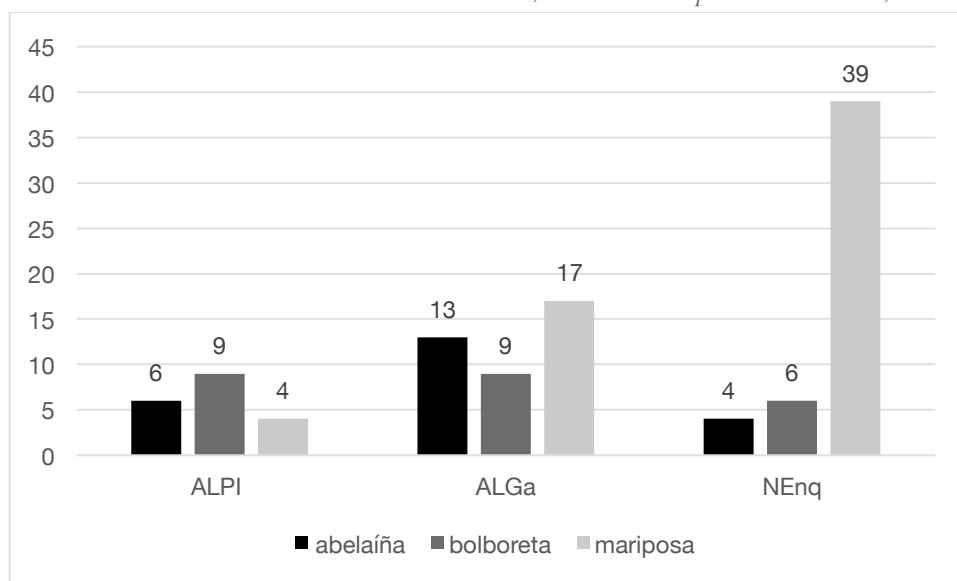
Gráfico 1 - Número de variantes por proxecto para *bolboreta*, *demo*, *berce* e *nó da gorxa*. Fontes: ALPI, ALGa, NEnq.

Os datos falan por si mesmos. Nos exemplos 1 e 2 observamos unha diminución drástica do número de variantes no lapso que vai do ALPI ó ALGa, mentres que no salto do ALGa á NEnq esta redución é menos acusada. Nos exemplos 3 e 4 a dinámica é similar, pero o descenso é máis constante. En todos os casos a tendencia é clara, co paso do tempo o espectro de variantes vai minguando. Para entender mellor o que acontece, repararemos nos dous exemplos máis que máis chaman a atención, o de *bolboreta* e o de *demo*.

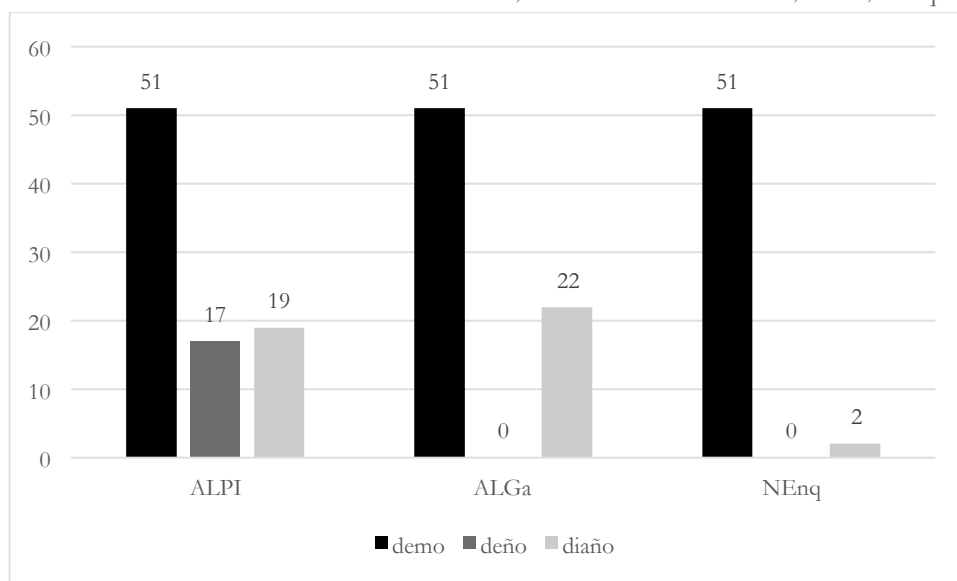
Para a variable que denominamos *bolboreta*, as tres variantes con maior número de ocorrencias no ALPI son *abelaiña*, a propia *bolboreta* e *mariposa*. Como se pode extraer do gráfico 2, entre estas tres variantes suman un total de 19 rexistros. Nos datos do ALGa, *mariposa* gaña moita forza, multiplicando por máis de catro o seu número de ocorrencias. Pero chama tamén a atención o feito de que o número total de puntos en que se recollen estas tres formas chega ata 39, o que ben podería explicar a perda de variantes que se observa no gráfico 1 no paso de ALPI a ALGa. A suba de *abelaiña* e *mariposa* prodúcese a costa doutras variantes que vén reducida a súa presenza e mesmo desaparecen. Xa nos datos da NEnq vemos que *mariposa* se converteu na forma claramente predominante e que incluso gañou moito terreo ás outras dúas variantes que semellaban máis fortes. Entre as tres acadan os 49 rexistros, o que dá idea da marxinalidade na que fican as outras cinco variantes recollidas para este proxecto. Non só se pasa de 23 variantes a oito (como se ve no gráfico 1), senón que se vai dunha situación en que o peso das variantes está moi repartido a outra en que unha única variante semella triunfar sobre todas as demais.

Gráfico 2 - Evolución do número de rexistros de *abelaiña*, *bolboreta* e *mariposa*. Fontes: ALPI, ALGa, NEnq.

Distinto é o caso de *demo*, que é unha variante moi consolidada xa no período de 1934-1935. Aparece en 51 das localidades visitadas para o ALPI. En numerosas ocasións rexístrase xunto a outras formas. De feito, esta é a cuestión que dá unha media máis alta de respostas por punto (SOUSA; RODRÍGUEZ, 2017). Xunto a *deño* e *diaño* conforma o grupo das tres variantes maioritarias, chegando a sumar entre todas un total de 87 ocorrencias. A evolución posterior que se pode ver no gráfico 3 é, cando menos, curiosa. *Demo* mantén os seus 51 puntos ó longo de todo o período, ocupando a practica totalidade do territorio. Pola súa parte, *diaño* gaña presenza en tres puntos no ALGa para despois baixar ata dous na NEnq. O que máis chama a atención é o caso de *deño*, unha variante que se mostra forte no inicio do período e que despois, estrañamente, desaparece. Consultamos os datos dos 167 puntos do ALGa e *deño* non se rexistra en ningún. Nos 53 da NEnq tampouco. Á marxe disto, a dinámica que observamos aquí semella diferente á do caso anterior. *Mariposa* pasaba de ser unha forma minoritaria para ir gañando peso co tempo. Aquí, por contra, o que acontece é que unha forma claramente maioritaria desde o comezo vai, por dicilo dalgunha maneira, eliminando a competencia. Como vimos na gráfica 1, nos datos máis novos só se recollen cinco variantes. *Demo*, sen estenderse a novos espazos, viu fortalecida a súa posición predominante pola desaparición da maior parte do resto de variantes.

Gráfico 3 -Evolución do número de rexistros de *demo*, *deño* e *diaño*. Fontes: ALPI, ALGa, NEnq.

Conclusiones

Cando se dispón de materiais de diferentes épocas, a xeografía lingüística é unha excelente fonte de información para estudar as relacións entre lingua, espazo e tempo. A través dos exemplos seleccionados para este traballo puidemos mostrar diferentes dinámicas de difusión (e contracción) de variantes e observar como se produciron algunhas mudanzas en tempo real. Constatamos tamén que, como defenden os principios da dialectoloxía e a xeografía lingüística, a variación e o cambio son a tónica xeral e que resulta case imposible encontrar variables que presenten unha distribución estática a pouco que nos movamos no eixe diacrónico.

Dentro desa dinámica xeral de cambio, salvo algunha excepción en que unha variante minoritaria se expande, observamos unha certa propensión á extensión de variantes galegas maioritarias. Esta extensión prodúcese con continuidade xeográfica e a súa progresión é relativamente paulatina; as variantes galegas en expansión non gañan moito terreo dun período a outro. Cremos que este tipo de difusión é resultado do contacto entre variedades próximas ocasionado polos movementos demográficos e polos desprazamentos dos falantes a núcleos vilegos de irradiación de norma. Nos casos de extensión dunha variante coincidente co estándar, cómpre tamén ter en conta a capacidade de difusión dos medios de comunicación en galego. Por outra parte, vimos que a extensión de variantes non galegas non se produce necesariamente con continuidade xeográfica e que a súa progresión é relativamente rápida, que gañan moito terreo dun período a outro. Non encontramos para elas un patrón diatópico de difusión. Parece que se trata dunha cuestión de espazo social máis que de espazo xeográfico.

Vendo os casos de extensión e os resultados da análise cuantitativa, que indican unha clara tendencia á redución do número de variantes, dá a sensación de que se está a experimentar no territorio galego un certo fenómeno de uniformización lingüística. Semella que hai variantes cada vez máis fortes que acaban imponéndose sobre as demais. As características de illamento e incomunicación requiridas pola xeografía lingüística tradicional vanse diluíndo. O contacto entre falantes e variedades xa non precisa de proximidade xeográfica e parece que as regras do xogo mudaron. Coa difusión do galego estándar, especialmente desde as escolas, non sabemos que clase de cambios se producirán no futuro, pero estamos convencidos de que a dialectoloxía e a xeografía lingüística seguirán sendo ferramentas útiles para analizalos e comprendelos.

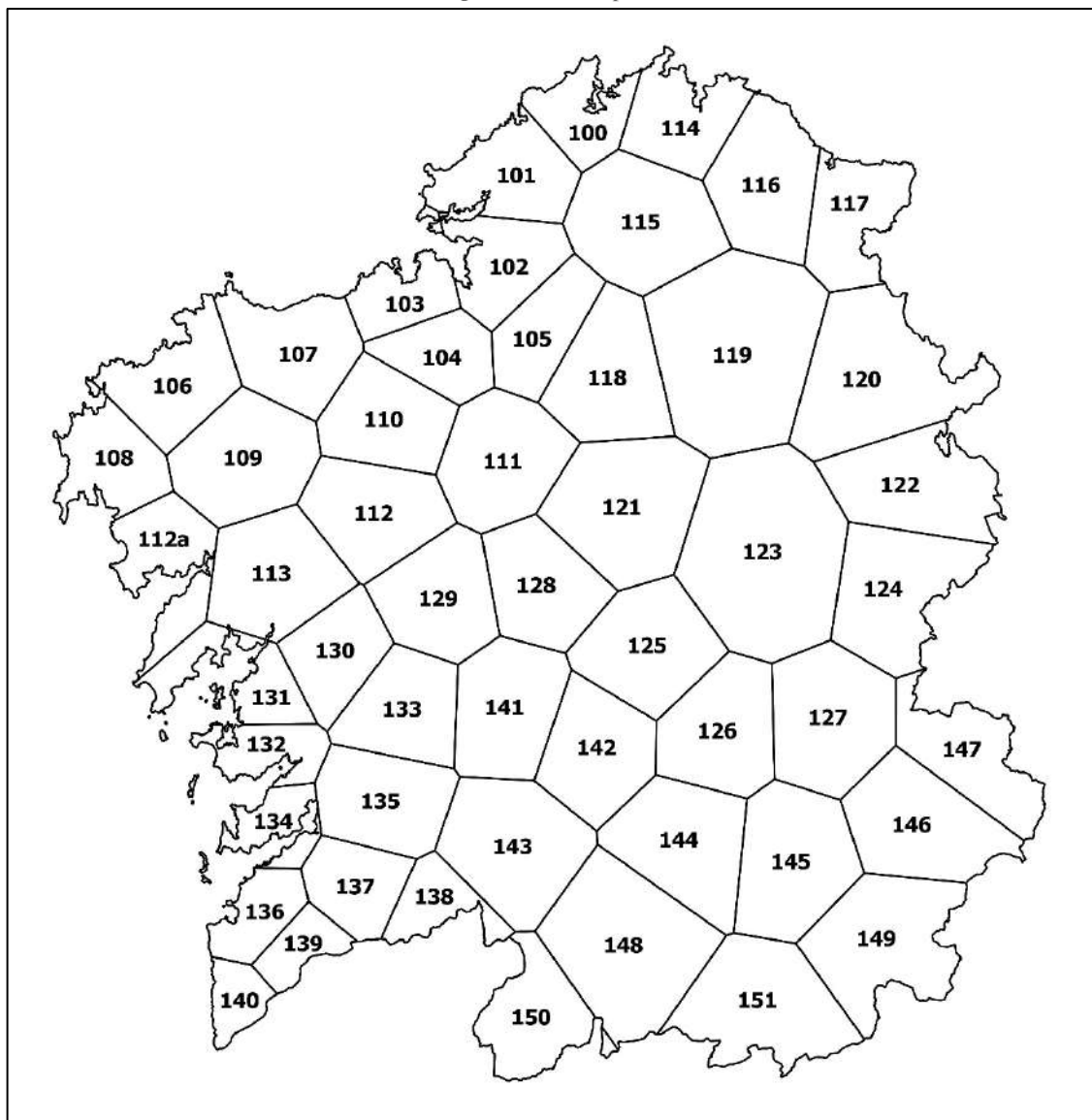
Referencias bibliográficas

- ALGa = Instituto da Lingua Galega (1990-): **Atlas lingüístico Galego**. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza [Vol. I, Morfoloxía Verbal, 1990; Vol. II, Morfoloxía Non-Verbal 1995; Vol. III, Fonética 1999; Vol. IV, Léxico 2003; Vol. V, Léxico 2005; Vol. VI, Léxico 2016].
- CHAMBERS, J. K.; TRUDGILL, Peter. **Dialectology**. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco. **Dialectoloxía da lingua galega**. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 1990.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel. O Atlas Lingüístico Galego, un paso adiante nos estudos de lingüística galega, **Grial**, 81, p. 267-286, 1983.
- KEHREIN, Roland. Linguistic Atlases: Empirical Evidence for Dialect Change in the History of Languages. In: HERNÁNDEZ CAMPOY, Juan Manuel; CONDE SILVESTRE, Juan Camilo (Eds.). **The Handbook of Historical Sociolinguistics**. Oxford: Blackwell Publishing, 2012, p. 480-500.
- MEURMAN-SOLIN, Anneli. Historical Dialectology: Space as a Variable in the Reconstruction of Regional Dialects. In: HERNÁNDEZ CAMPOY, Juan Manuel; CONDE SILVESTRE, Juan Camilo (Eds.). **The Handbook of Historical Sociolinguistics**. Oxford: Blackwell Publishing, 2012, p. 465-479.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás. **Atlas Lingüístico de la Península Ibérica**. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1962.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás. **Capítulos de geografía lingüística de la Península Ibérica**. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1975.
- RODRÍGUEZ LORENZO, David. The diatopic development of aspects of twentieth-century Galician. A contrastive analysis of linguistic geography data. **Dialectologia**, III, p. 145-156, 2012.
- SOUSA FERNÁNDEZ, Xulio. Notas sobre o Atlas lingüístico de la Península Ibérica en Galicia. In BREA LÓPEZ, Mercedes; FERNÁNDEZ REI, Francisco; REGUEIRA, Xosé Luís (Eds.). **Cada palabra pesaba, cada palabra medía: homenaxe a Antón Santamarina**. Universidade de Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2008, p. 299-308.
- SOUSA FERNÁNDEZ, Xulio. Xeolingüística e cambio lingüístico: gheada e seseo no ALPI e no ALGa. In: ILIESCU, M.; SILLER-RUNGGALDIER, H.; DANLER, P. (Eds.). **Actes du XXVè Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes**. Vol. VI. Tübingen: Niemeyer, 2010, p. 257-267.
- SOUSA, Xulio. Dialect change and variation: the Atlas Lingüístico de la Península Ibérica, **Dialectología**, III, p. 189-207, 2012.

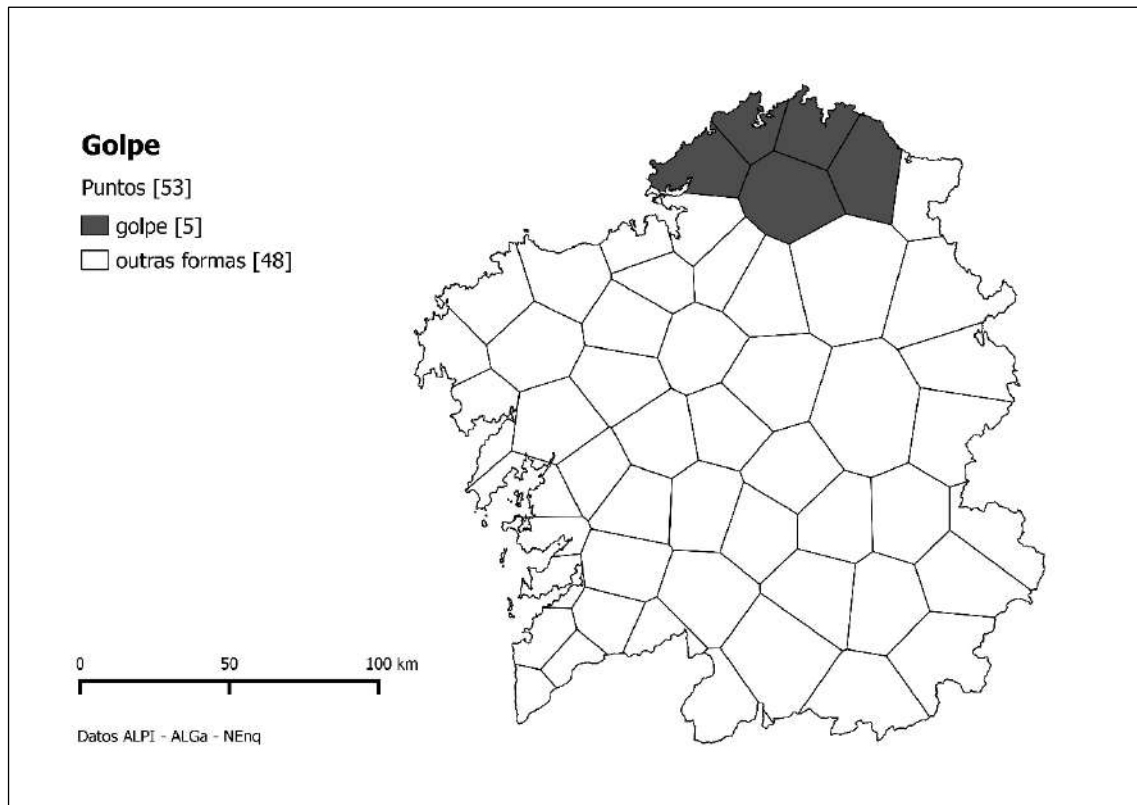
SOUSA, Xulio; RODRÍGUEZ, David. Do espazo ó tempo: o cambio lingüístico en galego a partir da xeolingüística. In: REGUEIRA, Xosé Luís; FERNÁNDEZ REI, Elisa (Eds.). **Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual**. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2017, p. 241-269.

ANEXO CARTOGRÁFICO

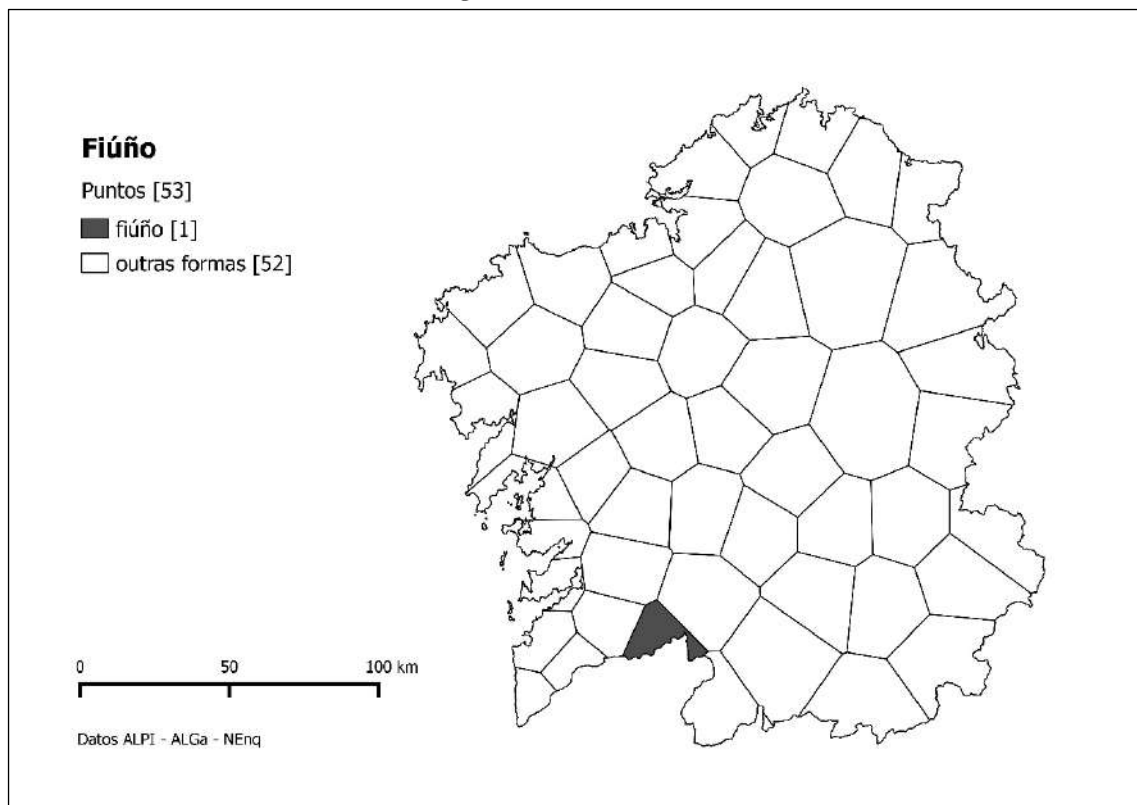
Mapa 1 - Rede de puntos.

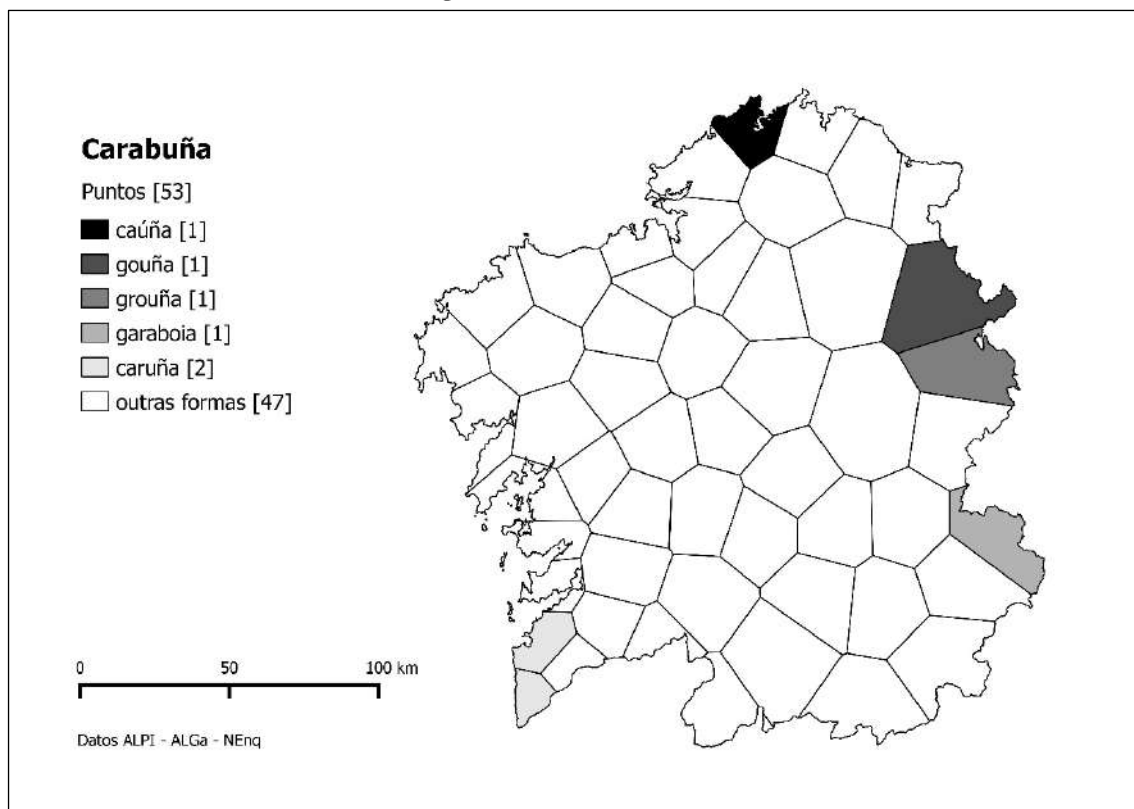
Mapa 2 - *Golpe* (1934-2008).

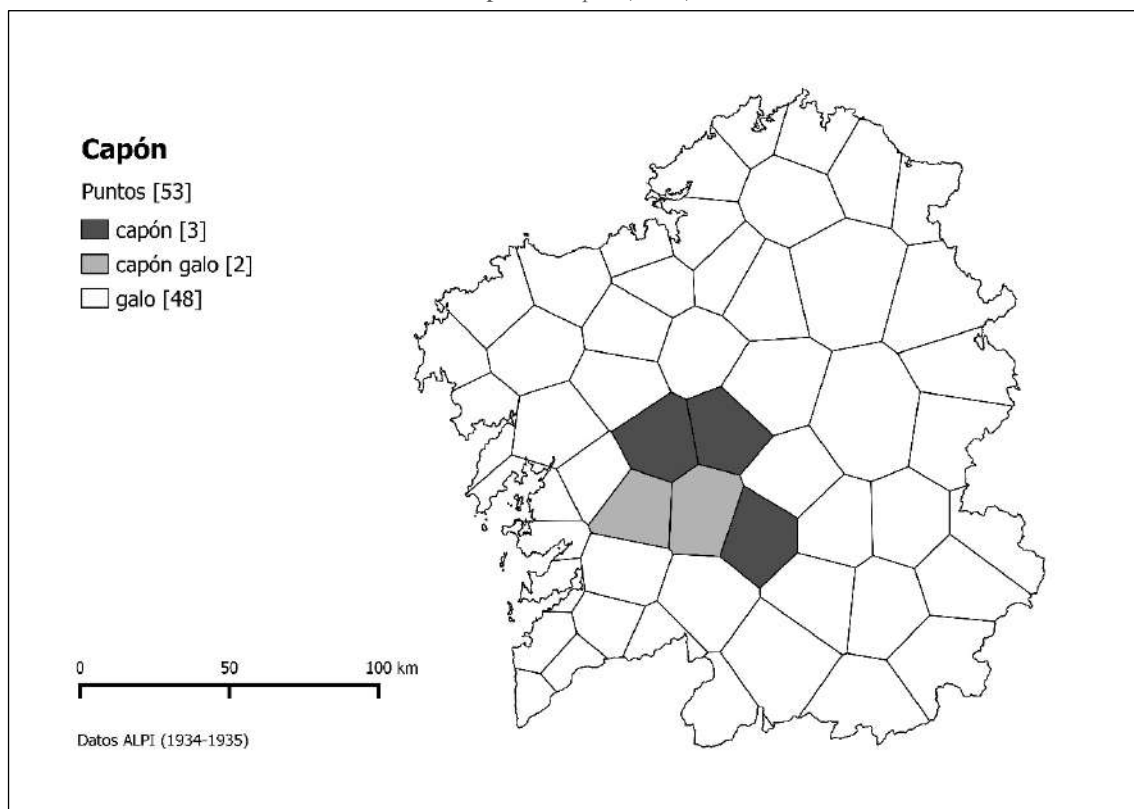
Mapa 3 - *Fiúño* (1934-2008).

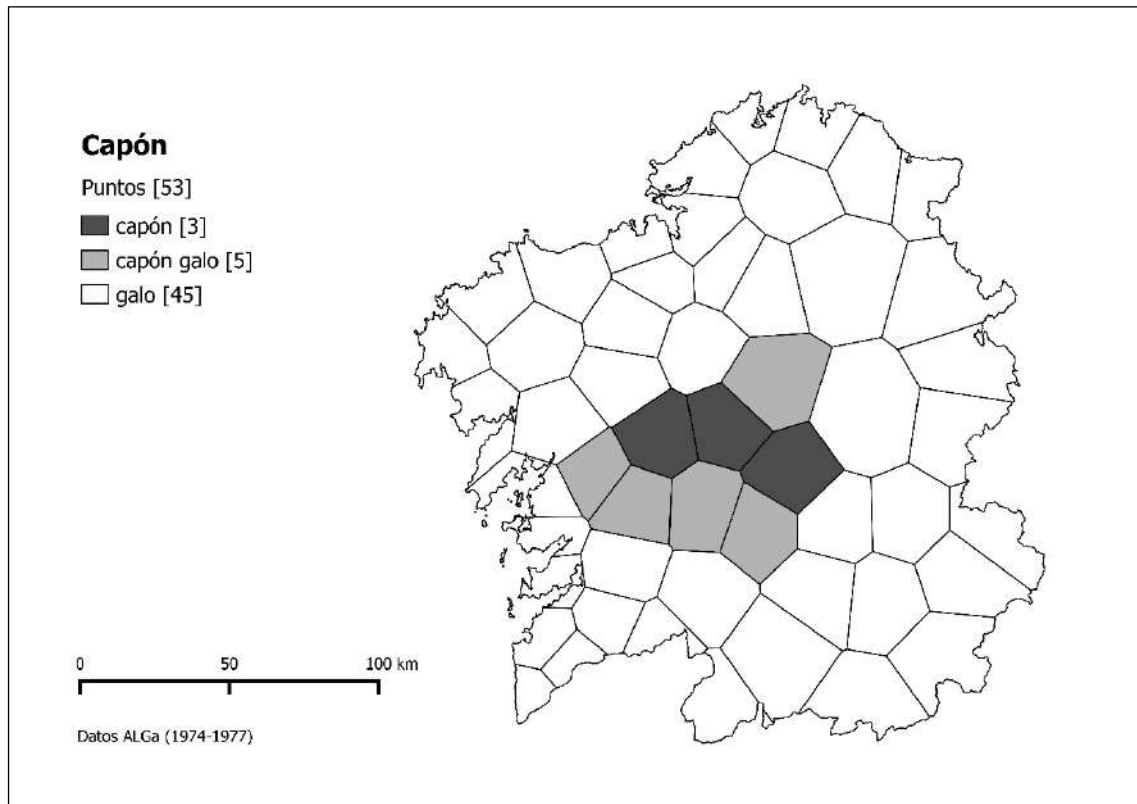
Mapa 4 - Carabuña (1934-2008).

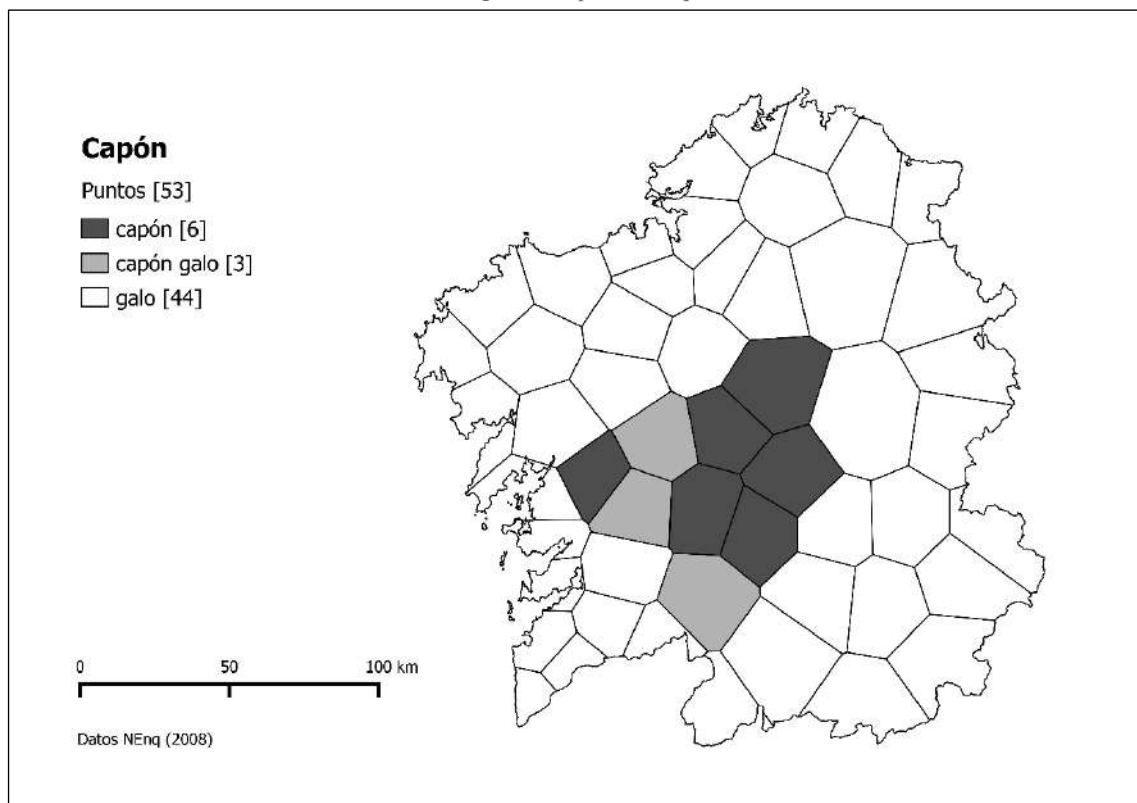
Mapa 5 - Capón (ALPI).

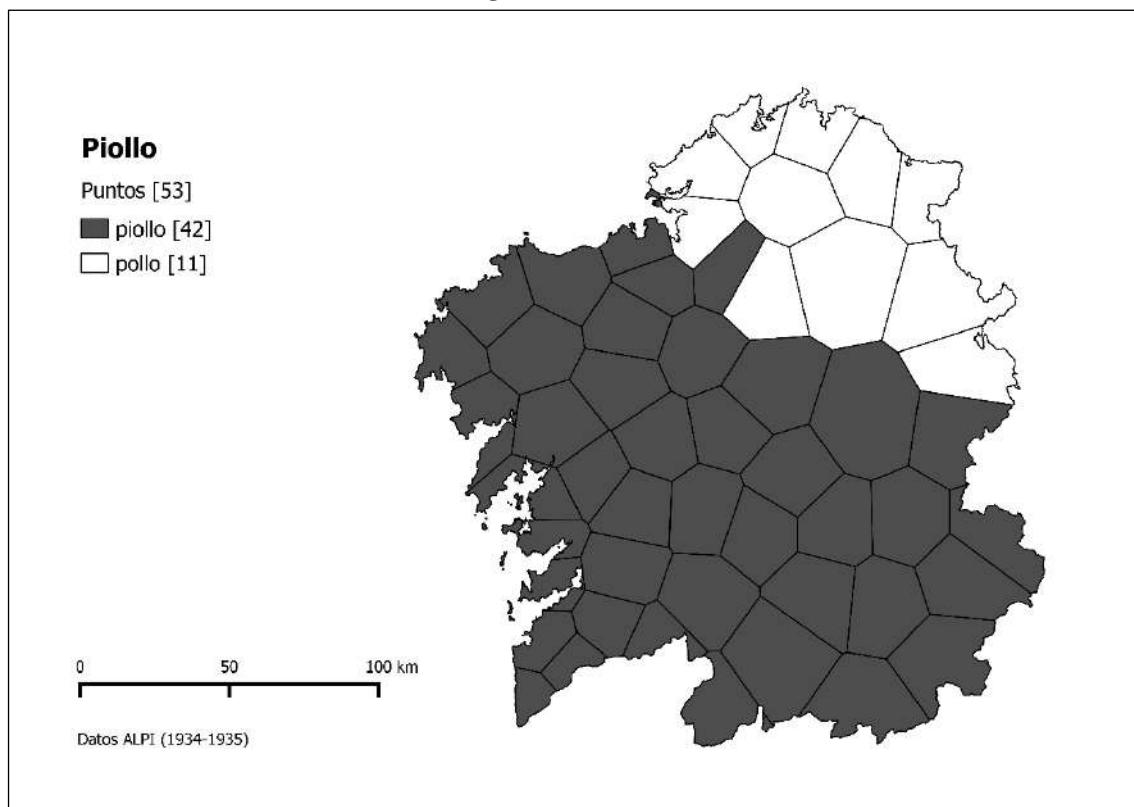
Mapa 6 - Capón (ALGa).

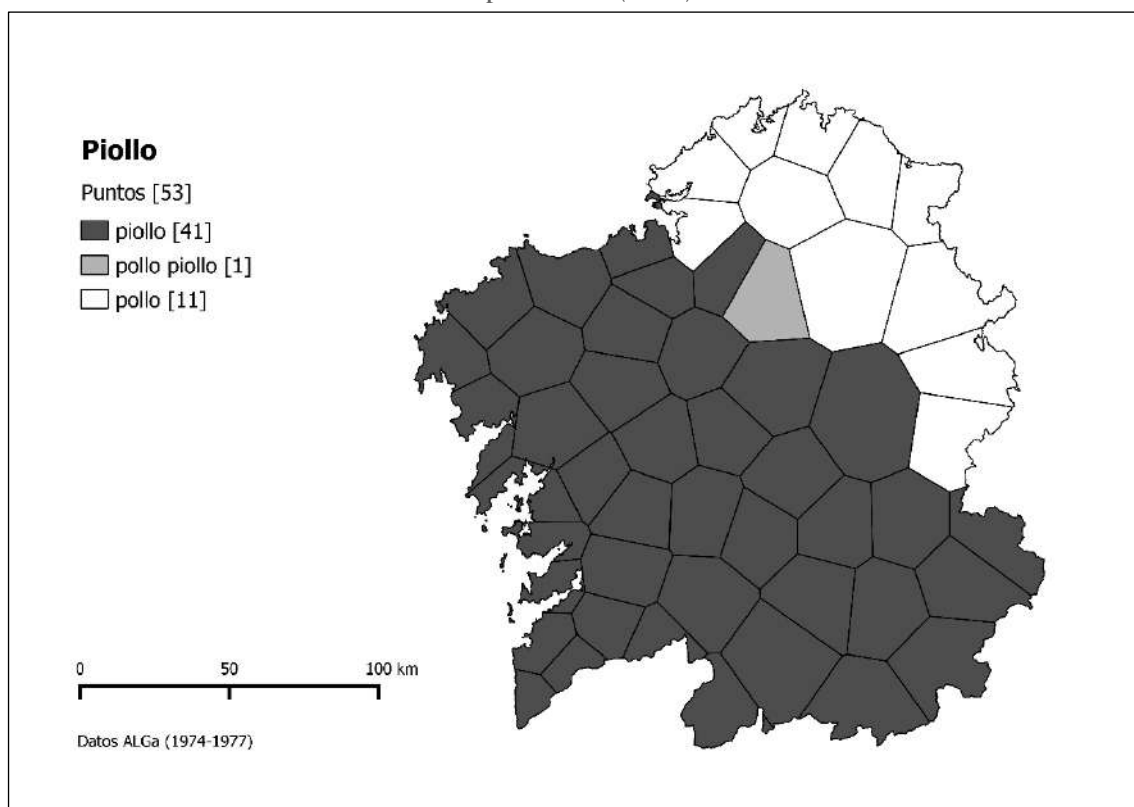
Mapa 7 - Capón (NEnq).

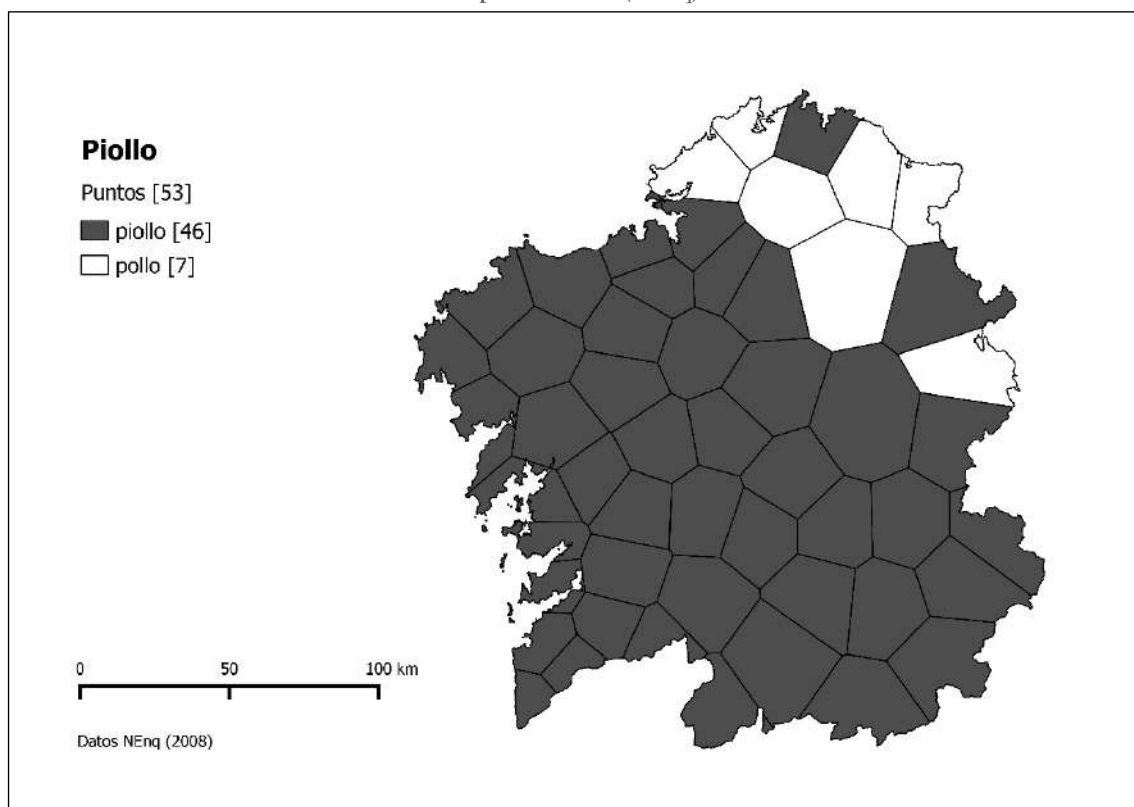
Mapa 8 - Piollo (ALPI).

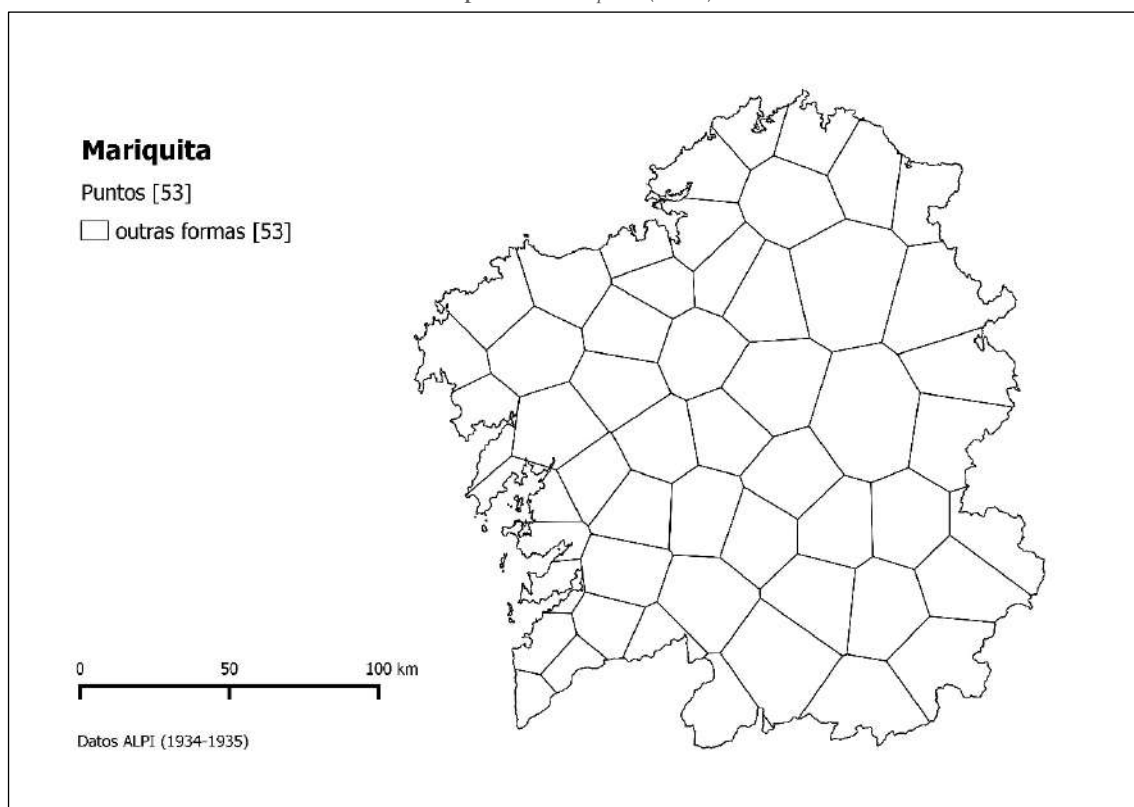
Mapa 9 - Piollo (ALGa).

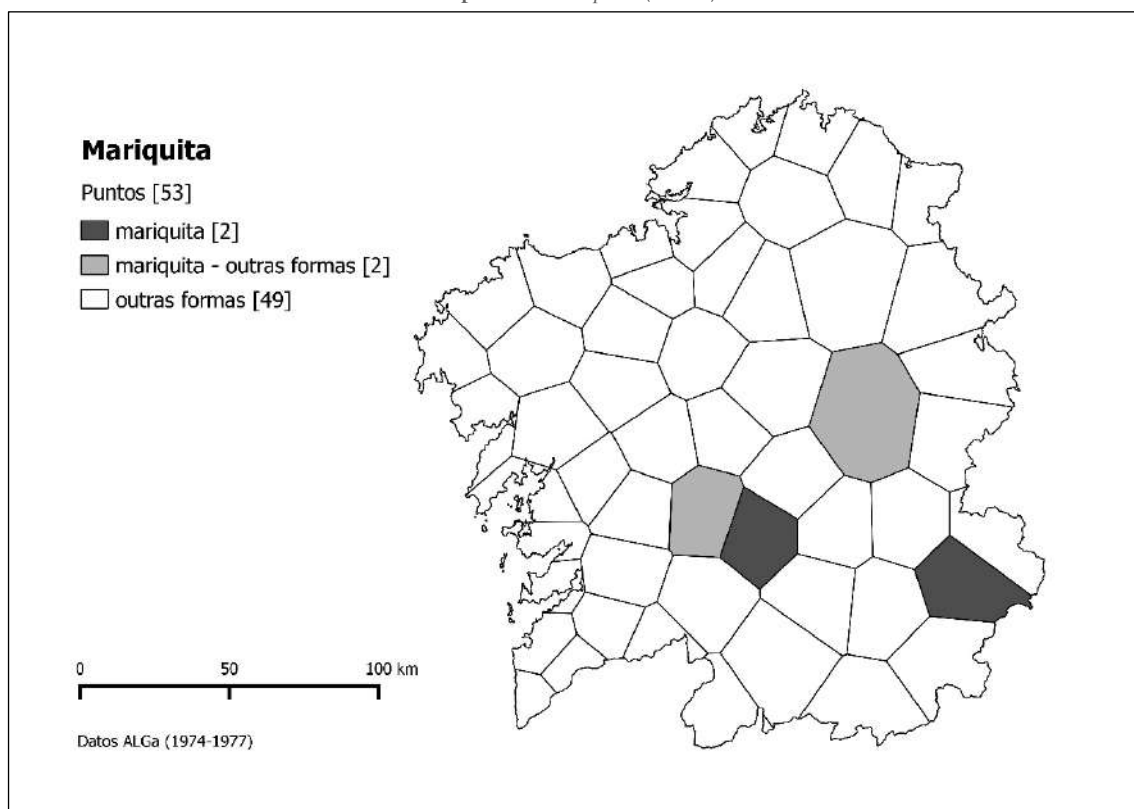
Mapa 10 - Piollo (NEnq).

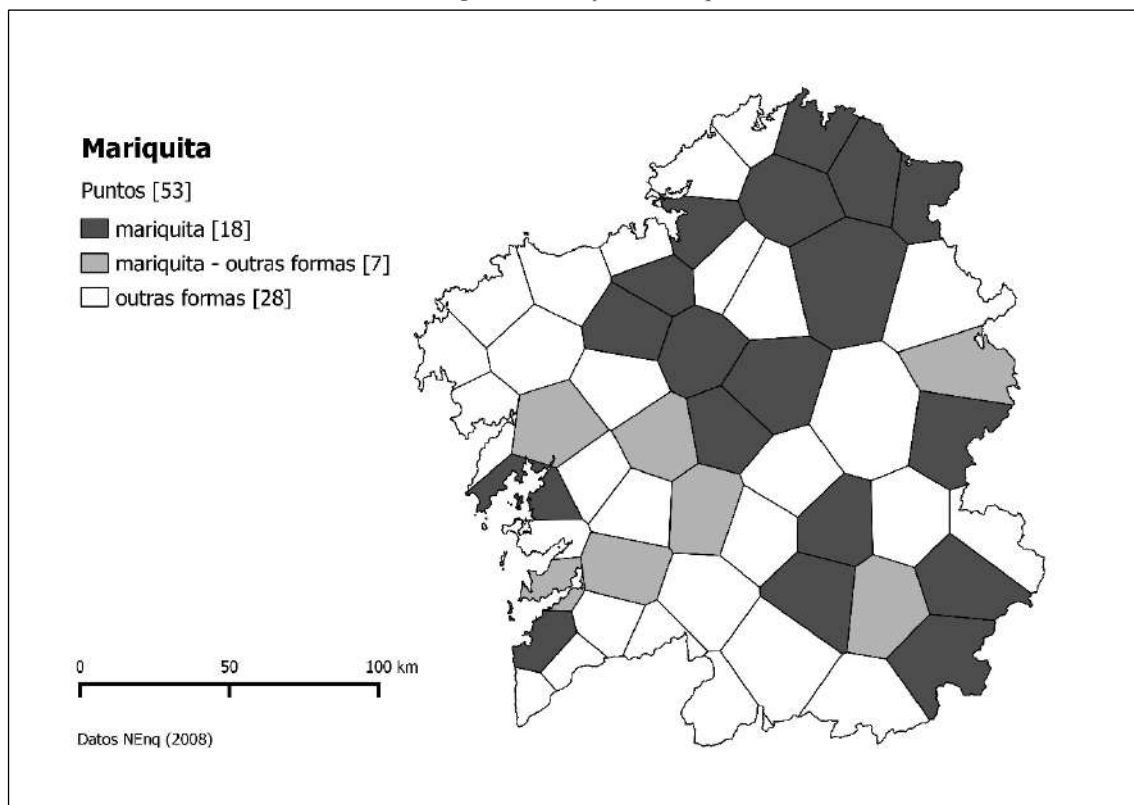
Mapa 11 - Mariquita (ALPI).

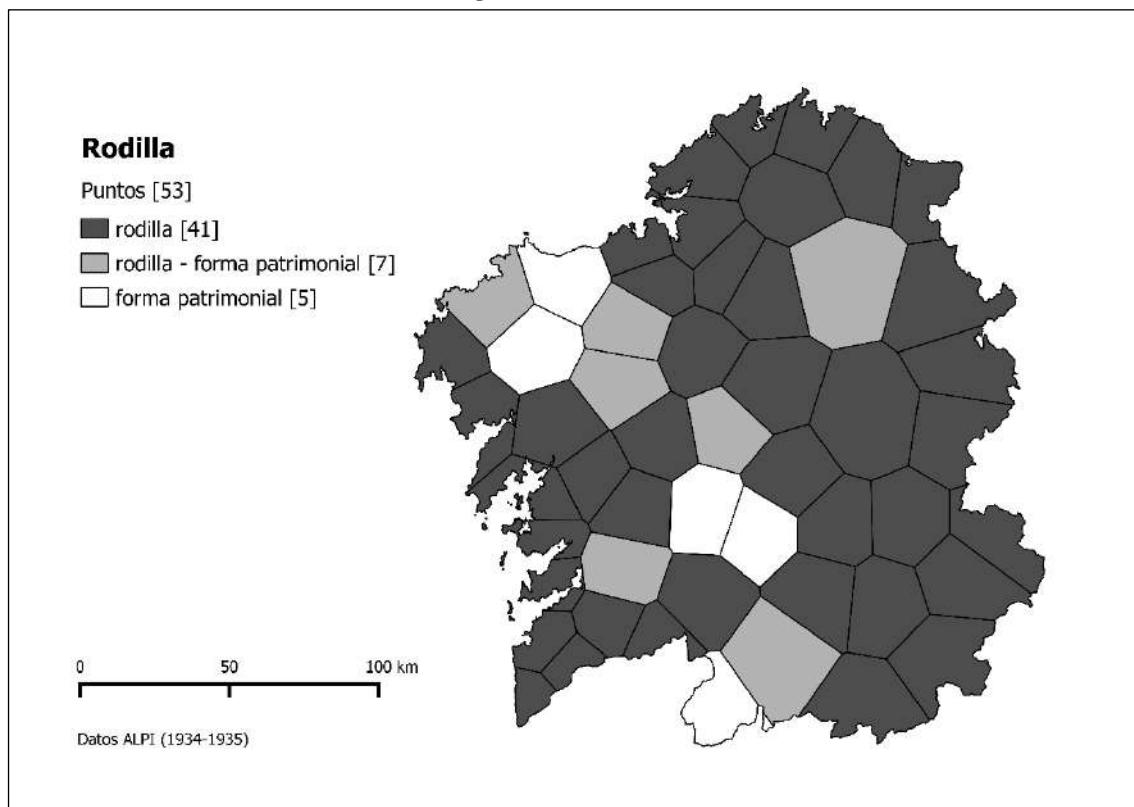
Mapa 12 - Mariquita (ALGa).

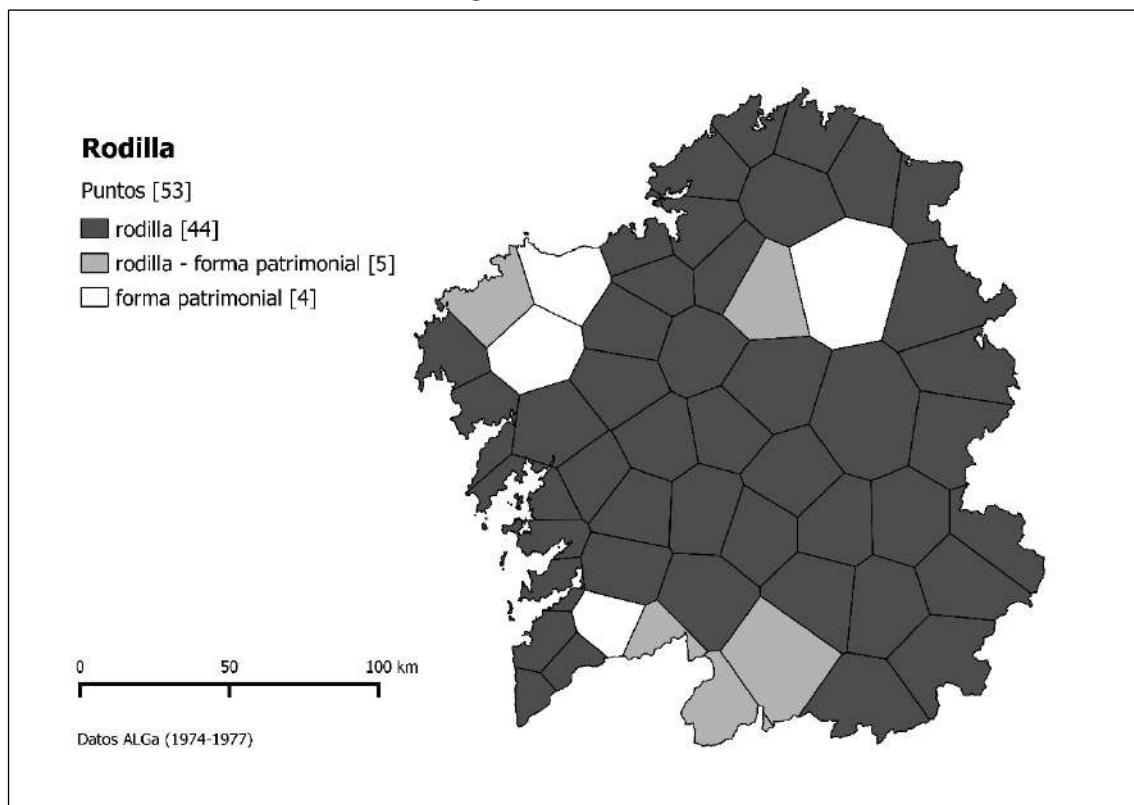
Mapa 13 - Mariquita (NEnq).

Mapa 14 - Rodilla (ALPI).

Mapa 15 - Rodilla (ALGa).

Mapa 16 - Rodilla (NEnq).

